

Стефан Смядовски (София, България)

НАДПИСИТЕ КЪМ СТЕНОПИСИТЕ ОТ ЦЪРКВАТА „СВ. НИКОЛА“ КРАЙ С. СТАНИЧЕНЕ, НИШКО (1331/1332 г.)*

Средновековният храм „Св. Никола“ край с. Станичене е малка еднокорабна (7×13,30 м) засводена гробищна църквица на брега на р. Нишава, на около 10 км северозападно от Пирот. Реставрирана и консервирана, в последните десетилетия тя стана по-известна на научните среди чрез една публикация на Р. Любикович¹, който пръв публикува (не съвсем задоволително) с рисунка и разчетен текст ктиторския надпис и направи бегъл иконографски опис на сцените, персонажа и пр. с ред сполучливи попадения. Заслугата му въпреки някои неточни тълкувания за ктиторския надпис (напр. за споменатото там име Йоан Асен) е безспорна.

Много по-прецизно обаче беше проучването на белградската изкуствоведка Смилка Габелич, наречено скромно „Принос към изучаването на живописата на църквата „Св. Никола“ при Станичене“². В този кратък текст Габелич вешо дописа и допълни иконографската програма с обилни паралели от по-раншни паметници, впусна се и правилно разтълкува някои изображения, свързани с ктиторството на храма и, което е най-важното, точно идентифицира името на Йоан Асен от ктиторския надпис, което име, съотнесено с датата 1331/1332 г., тя свърза с личността на цар Иван Александър. Трябва да отбележа, че нейното обнародвано копие на ктиторския надпис показва пълно сходство, което естествено се е отразило благотворно и на по-надеждното четене. Естествено беше, и това едва ли е нужно много да се подчертава, че и двамата медиевисти изкуствоведи обърнаха повече внимание на декоративната програма, като надписите — легенди към иконографиите, тези в свитъци и др., останаха встрани от погледа им. Освен ктиторския надпис в двете проучвания са публикувани само някои надписи — кои като палеографски образци, кои като допълнително доказателство към идентификацията на светителския персонаж от изображенията.

Проучванията, които направих в самата църква през лятото на 1991 г.³, показаха, че надписите от храма, зографисан по Иван-Александрово време, са ценни епиграфски, а и езиково-текстови извори. За съжаление ограниченият обем на текста не ми позволява по-нашироко да се разпростра, особено що се отнася до езиковите успоредици. Поради същата причина съм принуден да изоставя намеренията си да публикувам снимки на всички надписи, които да послужат за палеографски наблюдения и евентуален коректив. Желанието ми, а и целта на тази

* Посвещавам тази студия на проф. д-р Елка Бакалова.

¹ Вж. Любикович, Р. Црква Светог Николе у Станичењу. — Зограф, 15, Београд, 1984, 76—84.

² Габелич, См. Прилог познавања живописа цркве Св. Никола код Станичења. — Зограф, 18, Београд, 1987, 22—35.

³ Мой приятел дълг е да благодаря на акад. Воислав Джурич и Владимир Мако от Белград, както и на проф. Елка Бакалова, които всячески ми помогнаха за това ми дело.

публикация, е да се обнародват всички стенописни надписи от църквата и така да влязат в научно обръщение. Принципите на издаването на текстовете са такива, че буквите в обли скоби показват, че има ясни следи именно от отпечатания знак и той се възстановява категорично. Текстовете и знаците, оградени с правоъгълни скоби, изтъкват, че те се възстановяват по смисъл и с оглед правописните особености на епиграфския ансамбъл дотолкова, доколкото е възможно нещо да се извлече от крайно непълния инвентар от правила на паметника. Изпървом публикувам надписите от олтара, после от кораба, като и в двата случая следвам регистрите на стенописната декорация. Най-накрая е изведен ктиторският надпис с необходимия кратък коментар. Не привеждам паралелни четения на предишните двама изследвачи на паметника само затова, защото, както писах и по-горе, те публикуват съвсем ограничен брой текстове.

1. Олтар, конха. Северно от изображението на Богородица с младенца на трон (сигнатури от двете страни на ореола $\eta \bar{\mu} \rho \bar{\alpha} \nu \gamma$) е изобразен с архиерейски одежди в поклон и молитвена поза архиепископът на Мира в Ликия (Мала Азия) св. Никола, празнуван на 6 декември (вж. Сергей, II, 1, с. 377; Halkin, II, p. 139; Delehaue, col. 291.39; Mateos, I, p. 124; Bibliotheca Sanctorum, IX, col. 923—948; Smith, IV, 41—42). Едноредов надпис вляво от ореола му⁴.

ἉΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΕ

Лигатури: т и ъ.

Тук единствено интересна е формата на името с окончание -ε, която предава именителния падеж чрез звателен облик⁵. Гр. Ὁ ἅγιος Νικόλαος.

2. Пак там, южно (дясно) от Богородичния образ. Симетрично огледално спрямо св. Никола изображение на йерарх, отново с полиставрион и омофор, но на главата има митра с кръстове. Двуредов пояснителен надпис отдясно на нимба му.

:στῆ

κνρναλ

φνλοσοφῆ

Лигатури: т и ъ.

Изследователите нямат разногласия при идентификацията на личността, изобразена на стенописа. И Р. Любнковиц⁶, См. Габелич (с. 32—35) и Кр. Уолтър, който мимоходом отбелязва стенописа⁷, са единодушни — в Станичене е изобразен равноапостолът св. Кирил в иконографията на александрийския патриарх Кирил (412—444), празнуван на 18 януари и 9 (7 и 27, 28) юни (Сергей, II, 1, с. 17, 172, 174, 192; Halkin, III, p. 19. 20; Delehaue, col. 399 (разночетения за датите на col. 739.25, 773. 35sq.); Mateos, I, p. 200, 322). Трябва обаче да кажа, че напоследък бе изказано едно мнение относно отъждествяването на изображенията на славянския първоучител, което изглежда твърде правдоподобно. То е свързано със задължителното условие⁸ фигурата с епископски одежди и идентифицирана като св. Кирил, да е съпроводена от изображение на св. Методий⁹ или на св.

⁴ За изображенията вж. Ševčenko, N. P. The Life of Saint Nicholas in Byzantine Art. Torino, 1983.

⁵ За този начин на предаване и старинната връзка между двата падежа вж. Лавров, П. Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка. М., 1893, с. 145; Младенов, Ст. История на българския език. С., 1989, с. 25. Конкретно за употребата му в Западните покрайнини вж. Умленски, Ив. Кюстендилският говор. С., 1965, с. 131; Георгиев, Н. Някои наблюдения върху антропонимичната система в Поломито от Освобождението до 1900 г. — Език и литература, 1982, № 4, с. 87.

⁶ Любнковиц, Р. Цит. съч., с. 80.

⁷ Walter, Chr. Art and Ritual in Byzantine Church. London, 1982, 107—108.

⁸ Češmedžiev, D. La contamination entre Constantin-Cyrille le Philosophe et Cyrille d'Alexandrie et sa repercussion dans l'art balkanique medieval. — Études balkaniques, 1989, № 1, p. 55; Чешмеджиев, Д. Кирил и Методий в българската историческа памет през Средновековието. Автореферат. С., 1991, с. 9.

⁹ Така, както е например в с. Лява река. Вж. Митова, Д. Лява Река, началото на XVII в. Нови данни за изписването на Кирил и Методий в българските черкви. — За буквите, май 1983, бр. 8, с.

Климент, тъй както е в църквата „Св. Богородица“ (1496/1499 г.) в с. Матка, Скопско¹⁰, още повече, че надписите, които съпровождат и поясняват изображението на св. Кирил в контаминирана иконография, имат четири варианта¹¹. Гр. Ὁ ἅγιος Κύριλλος.

3. Абсида. В нея е композирана сцената *Божествена литургия* (Ἡ θεία λειτουργία), отслужвана съгласно иконографската традиция от архиереи. Най-северният йерарх държи в ръцете си единадесетредов свитък с прочертани редове по 23 мм. Тъй като сигниращото име е изличено от времето, може само да се предполага, че йерархът, който го държи, е Григорий Богослов¹².

- 1 \bar{B} (ε βε н-)
ашъ нж-
ε небес-
ни хлѣ-
5 въ пнци(а)
всего мн-
рѣ гѣ бѣ н-
ашего (тѣ хѣ)
(пос[лав с](п-)
10 [са нзбав](н)[т-]
(е)лѣ ω(с)[ѣ]

Лигатури: р. 6 — м и н.

Благодарение на сравнително доброто състояние на р. 1—8 и въпреки лоша-та съхраненост на знаците нататък текстът лесно може да се отгъдести с молитвата на предложението¹³, вж. в Зографския свитък бже бѣ нашъ нже небсны хлѣвъ пнцижъ въсемѣ мнрѣ гѣ нашего н бѣ тѣ хѣ, пославъ тѣса н нзбавителъ бѣгтѣ бѣвѣща н бѣвѣща нѣ¹⁴; в Софийския препис на Евтимиевия служебник бже бже нашъ нже небсны хлѣвъ пнцижъ въсемѣ мнрѣ гѣ нашего н бѣ тѣ хѣ. пославъ тѣса н нзбавителъ бѣгтѣ бѣвѣща н бѣвѣща нѣ¹⁵; в Макариевия служебник бже бже нашъ. нже небсны хлѣвъ пнцижъ въсемѣ мнрѣ. гѣ н бѣга н спа нашего тѣ хѣ. пославъ спа н нзбавителъ н бѣгтѣ бѣвѣща н бѣвѣща нѣ¹⁶; срв. и в св. Якововата литургия в препис от XVII в. бже бже нашъ небсны хлѣвъ, пнцижъ всего мѣра гѣда нашего н бѣга тѣса хрѣта пославын

5; Митова, Д. Манастирската църква „Св. 40 мъченици“ при с. Лява Река, Пернишки окръг. — В: Реставрация и консервация на художествени ценности. С., 1982, 189—198; Чешмеджиев, Д. За образа на Кирил Философ от църквата в с. Лява Река, Пернишко. — В: Юбилеен сборник от XI пролетен колоквиум на ВТУ „Кирил и Методий“. Велико Търново, 1985, 159—161; Смядовски, Ст. За една мнима живописна успорица на лица, познати от Храбовата апология. — Palaeobulgarica, 11, 1987, №4, 67—72.

¹⁰ Грозданов, Цв. Потрети на светителите од Македонија од IX—XVIII век. Скопје, 1983, 32—33 и табл. 3.

¹¹ Češmedžiev, D. Цит. съч., 53—54.

¹² Р. Любимкович (Цит. съч., с. 80) предполага, но едновременно поставя под съмнение хипотезата, че тук е изобразен Йоан Богослов.

¹³ Brightman, F. E. Liturgies Eastern and Western. Vol. 1. Eastern Liturgies. Oxford, 1896 (reprinted lithographically 1965), p. 309.

¹⁴ Сырку, П. К истории исправления книг в Болгарии в XIV веке. Т. 1. Вып. 2. Литургические труды патриарха Евфимия Терновского. СПб., 1890, с. 32.

¹⁵ Коцева, Е. Евтимиев служебник. Софийския препис от 80-те години на XIV в. С., 1985, с. 71.

¹⁶ Liturghierul lui Macarie. Cu un studiu de P. P. Panaitescu. București, 1961, p. 27.

Снимка 1. Станичене. Текст на свитъка на св. Йоан Златоуст (?).
(Сн. Елка Бакалова)

сѣса н нзбавнтелла н бѣгодатела¹⁷. Същия текст в свитѣк държи св. Йоан Златоуст в манастира Раваница (XIV в.)¹⁸ и в Студеница (XIII в.)¹⁹.

Заслужава да се отбележи изместената от краткия облик на сложната форма на прилагателното невесънън на р. 3—4 с преход невесънын > невеснн поради изравняването на [ы] и [н]²⁰. Появата на ѡ в пнци(ѡ) вм. пнциѡ, гр. τὴν τροφήν, след шушкава съгласна е обикновено среднобългарско явление.

Правят впечатление пропуските на няколко думи в молитвения текст на р. 9—11 (пос)[лав с](п)са [нзбав](н)[т](ε)лѣ ѡ(с)[вѣщаща на] за гр. ἐξαποστείλας σωτήρα καὶ λυτρωτὴν καὶ εὐεργέτην εὐλογοῦντα καὶ ἀγιάζοντα ἡμᾶς. Това едва ли се дължи на редакционна намеса, свързана с ревизия или нови преводи на богослужбната книжнина през XIV в., а по-скоро на зографска несръчност и за пестене на място. Примери за това, особено в по-късната епоха, има в изобилие.

Окончанието [нзбав](н)[т](ε)лѣ вм. -ѣ насочва към прегласна а вшироко е след палатали²¹. Гр. Ὁ Θεὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ τὸν οὐράνιον ἄρτον τὴν τροφήν τοῦ παντός κόσμου τὸν Κύριον ἡμῶν καὶ θεὸν Ἰησοῦν Χριστὸν ἐξαποστείλας σωτῆρα καὶ λυτρωτὴν [καὶ εὐεργέτην εὐλογοῦντα καὶ] ἀγιάζοντα...

4. Пак там, на изток от св. Григорий Богослов. Фрагмент от осем или деветредов свитѣк, държан вероятно от Йоан Златоуст²². Името край изображението на църковния отец не е запазено.

нже ѡб-
цее снѣ.
съгласнн-
ѣ намѣ (ѡ)[.]
[.]ѡ м[.]н(н)
нже (ѡ)
(м)ѡ
(р)

Въпреки че от р. 4 нататък текстът е силно повреден и липсата на знаци расте прогресивно, той може да бъде възстановен със сигурност: нже ѡбцее снѣ. съгласннѣ намѣ (ѡ)[ѡр]ѡ м[ѡл](н)[твы] нже (ѡ)[вѣ](м)ѡ [нн т](р)[ѣмѣ]. Това е йерейската молитва на третия антифон²³ в литургията, срв. в Зографския препис на Евтимиевия служебник нже ѡбцѣѡ сѣж н съгласнѣ намѣ дѡрѡѡѡѡ (в Соловецкия препис от 1532 г. — дѡрѡѡѡѡ) мѡнтвы нже дѡѡѡ нн трѣѡѡ съгласѡѡѡѡ сѡ²⁴; в Софийския препис на Евтимиевия служебник и(ж)ѣ ѡбцѣѡ сѣж н съглас(с)нѣѡ намѣ дѡрѡѡѡѡѡ мѡнтвы. нже дѡѡѡ нн трѣѡѡ...²⁵; в Макариевия служебник нже ѡбцѡѡ сѣѡ н съгласнѣѡ намѣ дѡрѡѡѡѡ мѡтвы. нже н дѡѡѡ н трѣѡѡ...²⁶ Любопитство буди липсата на съюз н, който трябва да е на р. 2 за гр. каи и особено (ѡ)[ѡр]ѡ, вероятно недописано повелително наклонение дѡрѡѡн срещу причастието дѡрѡѡѡѡн (дѡрѡѡѡѡ), гр. χαρισάμενος, което е или останало недоразбрано от писача, или пък изтъква непознатата досега редакция на Служебника от предевтимиевската епоха²⁷. Втората въз-

¹⁷ Сырку, П. Цит. съч., с. 179.

¹⁸ Вж. Ђорђевић, Ив. Натписи на свещима и књигама у Раваничком зидном сликарству. — В: Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389—1889. У Београду, 1989, с. 68.

¹⁹ Ђорђевић, Ив. Натписи на свещима и књигама у најстаријем Студеничком зидном сликарству. — В: Осам векова Студенице. Зборник радова. Београд, 1986, табл. VIII. 19. За различни светци със същия текст в книги или свитѣци вж. Babić, G., Chr. Walter. The inscriptions upon liturgical rolls in Byzantine apse decoration. — Revue des études byzantines, 34, 1976, 273—276.

²⁰ Подробно за явлението вж. Мирчев, К. Историческа граматика на българския език. С., 1963², 158—159; Увод в изучаването на южнославянските езици. С., 1986, 178—179.

²¹ Мирчев, К. Цит. съч., 118—119; Младенов, Ст. Цит. съч., с. 99.

²² Тъй предполага Љубинковић, Р. Цит. съч., с. 80.

²³ Brightman, F. E. Цит. съч., с. 311.22.

²⁴ Сырку, П. Цит. съч., с. 37.

²⁵ Коцева, Е. Цит. съч., с. 75.

²⁶ Liturghierul lui Macarie, p. 37.

²⁷ Вж. Иванов, Й. Българско книжовно влияние в Русия при митрополит Киприян (1375—1460). — В: Иванов, Й. Избрани произведения. Т. 1. С., 1982, 95—96.

Снимка 2. Станичене. Текст на свитъка на св. Василий Велики (?).
(Св. Елга Бакалова)

Снимка 3. Станичене. Текст на свитъка на св. Кирил Александрийски (?).
(Сн. Елка Бакалова)

можност обаче на фона на множеството грешки в текстовете ми се струва твърде малко вероятна. За замените на чистите вече гласни от етимологически носовки вж. общее < общжж, снѣ < снж. Свитък с този текст държи св. Николай Мирликийски в църквата „Св. Георги“ в Курбиново; непознат светец в Бйела (Бока Которска, XII—XIII в.); Йоан Златоуст в „Перивлептос“ (1294/1295 г.) в Охрид; Атанасий Велики в „Панагия Мавриотиса“ (XIII в.); св. Йоан Милостиви в „Св. Георги“ (1316—1318 г.) в Старо Нагоричино; св. Василий Велики в „Мали Свети Врачи“ (ок. 1350 г.); неизвестен светец в църквата „Св. Георги“ (1284 г.) в Купени, о-в Крит²⁸; неизвестен светец в Раваница²⁹. Гр. Ὁ τὰς κοινὰς ταύτας καὶ συμφώνους ἡμῖν χαρισάμενος προσευχάς, ὁ καὶ δύο καὶ τρισὶ συμφωνοῦσιν.

5. Пак там, южно от олтарното прозорче. Полуразрушени последни седем реда от свитък (? реда) с прочертани редове по 23—25 мм в ръцете на йерарх (името край изображението не е запазено, но вероятно това е св. Василий Велики)³⁰.

[.....]
 [.....]
 [.....]
 [.....]ε
 [...].ъ.у-
 [...].ъ во(н)-
 (н)ства
 λ[...].λн
 н архан-
 гелн.

Като се вземе предвид, че и в другите свитъци т. нар. *nomina sacra* се изписват с минимален брой съкращения, както и съотношението на броя на редовете спрямо тези от другите свитъци, може да се предположи, че над фрагмента е имало още три реда. Възстановеният текст [ѡко гн бѣ нашъ. поставлен на нѣв]ε[сѣх]ъ у[нн]ъ во(нн)ства (λ)[н]гелн н архангелн се свързва с йерейската молитва на „малкия вход“ в двете литургии³¹, срв. в Евтимиевия служебник ѡκω гн бжѣ нашъ пославлен на нѣсе унны н коннства аггъль н архгггъль³²; в Зографския препис ѡко гн бѣ нашъ.

поставлен на нѣсѣхъ унны н коннства. аггъль н архгггъль въ славженіе твоѣж славы³³; в

Макариевия служебник ѡко гн бѣ наш. оставлен на нѣсѣхъ унны н коннства аггъль н архгггъль³⁴. Свитък с този текст държи например неизвестният светец от „Перивлептос“ (1294/1295 г.) в Охрид³⁵ и пак неидентифициран архиерей в Раваница³⁶.

Във фрагментарността си текстът крие много езикови загадки. На първо място, не е ясно дали ѣ на р. 5 е част от *ери* с недописана йота. Особено място заемат именителните форми (λ)[н]гелн н архангелн вместо родителната множествена форма в безпредложна конструкция с во(нн)ства. Едва ли тук трябва да дирим поява на обща форма, а по-скоро трябва да видим недоразбран текст или поне неправилно съгласуване при разлагането на родителния падеж. Липсата на всякакви следи от

²⁸ Babić, G., Chr. Walter. Цит. съч., 273—276.

²⁹ Ђорђевић, Ив. Натписи на свицима и књигама у Раваничком зидном сликарству, с. 69, № 28

³⁰ Љубинковић, Р. Цит. съч., с. 80.

³¹ Brightman, F. E. Цит. съч., с. 312.

³² Коцева, Е. Цит. съч., с. 76.

³³ Сырку, П. Цит. съч., с. 34.

³⁴ Liturgierul lui Macarie, p. 40.

³⁵ Babić, G., Chr. Walter. Цит. съч., с. 275, № 19.

³⁶ Ђорђевић, Ив. Натписи на свицима и књигама у Раваничком зидном сликарству, с. 69, № 31.

предлог (независимо че в отделително и частично значение този вероятен предлог отъ с родителен падеж навлиза доста рано в българския език)³⁷ говори за несигурност, дори неточност при предаването на богослужбения текст от зографа независимо от факта, че подобни форми с предлози едва ли са му били чужди. Гр. Δέσποτα Κύριε ὁ Θεός ἡμῶν ὁ καταστήσας ἐν οὐρανοῖς τάγματα καὶ στρατιάς ἀγγέλων καὶ ἀρχαγγέλων.

6. Вдясно от него. Надпис в десетредов свитък (прочертани редове по 23—25 мм) вероятно в ръцете на св. Кирил Александрийски³⁸ (името не е запазено).

1 + нзрѣдн-
о прѣсв-
стен ѿис-
т[ън] пр[рѣ]-
5 бллг[о]сл-
овенън.
ѣлдану-
нци на-
ше^н богор-
данци.

Титлите навсякъде са излишни. И тук прави впечатление цялостното съвместно изписване на сакрални думи, което говори за доброто познаване на произнасяния текст. По съдържание това е свещеническият възглас след молитвата за осъщаване на даровете в Златоустовата и Василиевата литургия. Може да се мисли дали о на р. 2 в нзрѣднo не е едновременно окончание на наречието (стб. нзрѣднo) и същевременно предлог о (срв. възгласа още в Синайския служебник (нз)дрѣднo. о прѣстѣн. ѿнстѣн. прѣслад(в)ънън. блгвенън. ѣлданци нашен (б)рци IIIБ 7—9) с оглед разрастването на ролята на предлозите в късния среднобългарски период. Така фразата се среща в двете литургии в Макариевия служебник, срв. нзрѣднo ѿ прѣстѣн ѿтѣн н прѣблвѣннън влѣци нашен бци <...>³⁹; в Йоановия служебник⁴⁰ нзрѣднo о прѣстѣн н ѿтѣн н прѣблагословенън влѣци нашен бци принодѣтѣн марин⁴¹; в свитъка на неизвестен църковен отец (може би св. Григорий Богослов?) в параклиса на Хрельовата кула [нзрѣдн]ѿ прѣсв[а]тѣн [прѣ]ѿн[стѣн] влѣци⁴², но вж. в Евтимиевия служебник (Софийския препис) нзрѣднo прѣстѣ^н ѿтѣн (п)рѣблвѣнън влѣци нашен бци⁴³; в Зографския служебник нзрѣднo прѣстѣн ѿтѣн прѣблвѣнън влѣци нашен бци н присдѣтѣн марин (Златоустова литургия); нзрѣднѿ прѣстѣн ѿтѣн прѣблвѣнън влѣци нашен бци н принодѣтѣн марин (Василиева литургия)⁴⁴; в служебни-

³⁷ Мирчев, К. Цит. съч., с. 253 и сл.

³⁸ За аргументацията с оглед иконографските белези вж. по-подробно Бакалова, Е. Стенописите на църквата при с. Беренде. С., 1976, с. 16 и сл.; Лубинковий, Р. Цит. съч., с. 80; Габелий, См. Цит. съч., с. 32 и бел. 58.

³⁹ Liturghierul lui Măcarie, p. 84, 146—147.

⁴⁰ Тъй е наречен от Цонев, Б. История на българския език. С., 1940², 205—206.

⁴¹ Цонев, Б. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 2. С., 1923, табл. XXVII.

⁴² Мой прочит, направен на място. Срв. неразбрания текст и рисунката у Коцева, Е. Надписи към стенописите на Хрельовата кула в Рилския манастир. — Музеи и паметници на културата, 1969, №4, с. 23, № 8.

⁴³ Коцева, Е. Евтимиев служебник, с. 101.

⁴⁴ Сырку, П. Цит. съч., с. 41, 50.

ка от Новгородската „Св. София“ нзр^ад^но пр<ѣ>с<ѡ>тѣн у<н>стѣн
 прѣбл^ѣв^ѣнѣн вл<а>д<ы>у<н>цн нашн б<о>г^ор^од^нцн⁴⁵ и най-сетне в
 Боянската църква нзр^ад^но прѣст^ѣн утѣн н прѣбл^ѣг^осл^ѡв^ѣнѣн вл^ѡнцн нашн б^ог^ор^од^н-
 цн⁴⁶.

В надписа правят впечатление чистите устни гласни — застъпници на места-
 та на етимологични малки носовки, срв. нзр^ад^но < нзр^ад^но; прѣскетѣн <
 прѣсватѣн. Това явление можем без колебание да отдадем на разрастването на
 влиянието на западнобългарската безюсова редакция. Що се отнася до оконча-
 нието на прилагателното прѣскетѣн дат. пад. ед. ч. ж. р. вместо -ѣн < *-ѣн, то тук
 може би трябва да съзрем по-скоро влиянието на склонението на анафоричното
 местоимение в състава на сложното прилагателно прѣсватѣн > в случая *прѣске-
 тѣн, отколкото стесняване ъ > ѳ. Гр. Εξαιρέτως τῆς παναγίας ἀχράντου
 ὑπερευλογημένης θεοτόκης ἡμῶν Θεοτόκου [καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας].

7. Олтар. Източна стена над протезисната ниша. Едноредов пояснителен
 надпис (букви по 27 мм в прочертани редове) в иконографията *Благовещение*,
 отляво на нимба на архангел Гавриил.

архл гаврил(ъ)

Лигатури: а и ρ. Гр. Ὁ ἀρχάγγελος Γαβριήλ.

8. Пак там, в същата стена. Триредов надпис (букви по 26—28 мм) под дясна-
 та ръка на архангела.

радвн сж о-
 брадован[ана]
 гъ с тобоа.

Това е ангелският възглас според Лук. 1: 28, срв. още в Супрасълския
 сборник рад^нн сѡ брадованата господѣ с тобож 250. 30—251. 1; у Климент Охридски

в Поучението му за Благовещение рад^нн сѡ брадованата гъ с тобо^ж⁴⁷; у Патриарх
 Евтимий Търновски в словото му за Михаил Воин рад^нн сѡ брадованата, господѣ
 с тобож⁴⁸; в Земенската църква (XIV в.) рад^нн сѡ брад[ованата гъ] с тобо[ж]⁴⁹. В Боянска-
 та църква в същата сцена е изписано прѣбр^ад^ов^ана⁵⁰, но срв. благадѣна^а (блага-
 дѣтна^а) и съответните варианти в Зографското, Асеманисовото, Маринското,
 Добромировото, Банишкото и Добрейшовото евангелие, което е резултат на дру-
 га преводаческа традиция. Брадованата е характерна лексема за Атонската и Евти-
 миевата редакция на богослужебните книги⁵¹. За смесването на носовките сж <
 са и в тобоа < тобож срв. сж в ктигорския надпис, също бадн < бадн (№ 8), зема
 вин. пад. ед. ч. < земаж (№ 25) и др.

Текстът е четиво за 25 март (вж. Mateos, I, p.254). Гр. Χαῖρε, κεχαριστομένη,
 ὁ Κύριος μετὰ σοῦ.

9. Олтар, източна стена, южно от конхата, във втория регистър. Слабо чет-
 лив двуредов надпис (букви по 25—26 мм) в дясната част на същата сцена, над
 ореола на седящата Богородица.

се раба гнѣ бадн мнѣ
 по глѡ твоѣмѡ

⁴⁵ Орлов, М. И. Литургия святого Василия Великого. СПб., 1909, с. 213.

⁴⁶ Гълъбов, Ив. Надписите към Боянските стенописи. С., 1963, обр. 101. За свитъци с този текст
 по различните паметници вж. Vabić, G., Chr. Walter. Цит. съч., с. 272, № 21; Стефанов, П. Фреско-
 ви надписи и графити във Вуково (1598). — Palaeobulgarica, 13, 1989, №1, 76—77.

⁴⁷ Климент Охридски. Събрани съчинения. Т. 1. С., 1970, с. 545.

⁴⁸ Kałużniacki, E. Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius. Wien, 1901, p. 171.

⁴⁹ Смядовски, Ст. Надписите към Земенските стенописи. С., 1990 (машинипис).

⁵⁰ Гълъбов, Ив. Цит. съч., с. 35.

⁵¹ Славова, Т. Някои предварителни наблюдения върху редактирането на евангелския текст в
 Света гора. — Palaeobulgarica, 14, 1990, № 1, с. 76.

Това е отговорът на Богородица при Благовестието (срв. № 8) според Лук. I: 38 (четиво за Благовещение, вж. Mateos, I, p. 254), срв. в Зографското евангелие се ραβα γιν̄. β̄δν μ̄ν̄ по γ̄λ̄ου τ̄ω̄ου; в Банишкото евангелие се ραβα γιν̄. β̄δν μ̄ν̄ по γ̄λ̄ου τ̄ω̄ου и мн. др. (без разночетения по издадените паметници). За смесването на носовките в β̄δν < β̄δν срв. № 8, 3, 23, 25 и др. Липсата на йотация (в τ̄ω̄ου в м. -к-) е характерна за паметника. Гр. Ἰδοὺ ἡ δοῦλη Κυρίου. γένοιτό μοι κατὰ τὸ ῥῆμα σου.

10. Олтар. Източна стена на диаконикона, в първия регистър. Пояснителен двуредов надпис (букви по 35—50 мм без прочертани редове) от двете страни на нимба на допоясно изображение на архиерей, облечен с фелон и омофор. Съдейки от надписа, става дума за св. Атанасий, епископ на Александрия (328—373), празнуван на 18 януари и 2 май (вж. Сергей, II, 1, с. 17, 128, II, 2, 28—30; Halkin, I, p. 68—69; Delehaue, col. 399^{ss}, 647sq.; Mateos, I, p. 200, 278; Bibliotheca Sanctorum, II, col. 522—547; Smith, I. 179—203).

С̄ТЫАТАНА-
СН̄Е

Лигатури: р. 1 — т и ъ; а и н. За формата с -т- в м. + вж. още в кирилските приписки в Асеманиевото евангелие м̄ца маѣ. ѿ днь с̄тго атанаснѣ 146а; в

Банишкото евангелие н̄и (януари) пам̄а ѿца н̄шего кн̄рла н̄ атанасна арх̄неп̄к̄па александ̄р̄ска 192а; ѿ (май) с̄тго оца атанасна 194б и др. Гр. Ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος.

11. Олтар, върху северната стена на протезиса, в първия регистър, източно от олтарната преграда. Четириредов надпис (букви по 30 мм без прочертани редове) отляво на нимба на бюстовото изображение на дякон Пармена (облечен с дяконски стихар⁵² и праметнат орар през лявото рамо, с дарохранителница в лявата ръка и кадилница в дясната) — един от седемте дякони (Деян. 6:5), включен в лика на 70-те апостоли, празнуван на 28 юли (през IX в. и на 2 март, 30 юни — вж. Сергей, II, 1, с. 226, II, 2, с. 288—289; Delehaue, col. 501. 23—502.11, 784. 26—28; Mateos, I, p. 242; за 28 юли — Delehaue, col. 851.19sq.; Bibliotheca Sanctorum, X, col. 338—339).

С̄ТЫПА-
РМЕНА
ДН̄ЬКО-
НЬ

Лигатури: р. 1 — т и ъ.

За празника срв. в Шишатовация апостол к̄н̄ (юли) с <ре> ты <н> х <ь> ап <о> с <то> ль прохора. н̄ тн̄мона н̄ пар̄менѣ с. 155. За дн̄ьконѣ < дн̄ьконѣ (срв. и № 12) вж. по-нататък. Гр. Ὁ ἅγιος Παρμενῆς διάκονος.

12. Пак там, отдясно (източно) на образа на Пармена. Двуредов надпис (букви по 30—50 мм) от двете страни на ореола на св. Роман, дякон в Кесария Антиохийска, умрял мъченически (ок. 303 г.) по времето на имп. Максимиан (286—305), празнуван на 18 ноември (вж. Сергей, II, 1, с. 357, II, 2, с. 473—475; Halkin, II, p. 226; Delehaue, col. 235.38—236.16 (и енкенията на 28 октомври — Delehaue, col. 170); Bibliotheca Sanctorum, XI, col. 338—342; Smith, IV, 551 (sub Romanus (2)).

С̄ТЫ РОМАНЬ Д(Н)ЬКО-
НЬ

Лигатури: т и ъ; а и н.

За епиграфските данни по нашите земи срв. надписа в диаконикона на Земен-

⁵² За стихар и орар вж. архиеп. Вениамин. Новая Скрижаль. Изд. 15. СПб., 1891, 130—132; Walter, Chr. Цит. съч., 16—17, 194, 218.

ската църква (с)тѣ романъ⁵³, а за празника вж. в Листовете на Ундолски мѣѣ. тож. нѣ (ноември). сѣгао платона н ром^а на Па78⁵⁴; в Охридския апостол романъ (на 18. XI) 87614. Гр. Ο βυλος Ρωμανός διάκωνος.

13. Олтар, на северната стена, във втория регистър, източно от олтарната преграда. Под иконографията *Предателството на Юда*⁵⁵, от която има само фрагмент от долната ѝ част, е изобразена многообразната деветфигурна композиция *Слизане в ада*⁵⁶. Над Христос (с кръст в ръка, обърнат на изток) има сигнираща едноредов надпис (букви по 28 мм) ις χς. Съгласно познатата иконография от двете страни на Спасителя са изписани групата на пророците (отляво) и тази на праотците (вдясно). От пророческия лик лесно се разпознава цар Давид (1004—965), увенчан с корона. Единствено той от целия персонаж вляво е удостоен от зографа със съпровождащ надпис (букви по 25 мм) давна, гр. Δαβίδ, празнуван на 26 декември и в Неделята на праотците (вж. Сергей, II, 1, с. 394; Delehaue, col. 347. 28sq.; Mateos, II, p. 160).

От дясната група на праотците, може би защото легендарните и исторически личности се разпознават лесно (Ева, Йоан Богослов) — и по жестове, и по иконография, само коленичилият Адам е съпроводен с надпис вляво на ореола, под лявата ръка на Исус — адамъ (букви по 25 мм), гр. Ἀδάμ, празнуван на 28-ата неделя след Петдесетница⁵⁷. Отляво на ореола на Христос зографът е поставил пояснителния надпис (букви по 25 мм) към иконографията — вс[кр](с)ε[нн](ε), срв. в Боянската църква вскрєнне гнє⁵⁸. Гр. Η ἀνάστασις.

14. Върху южната стена, в пространството на диаконикона, в първия регистър, под сцената *Петдесетница* (*Слизането на Св. Дух*). Двуредов надпис (букви по 40—50 мм без прочертани редове) от двете страни на нимба на допоясното изображение (облекло като на св. Атанасий) на св. Герман, цариградски патриарх (715—730), празнуван на 12 (и 13) май (Сергий, II, 1, с. 139—140, II, 2, с. 178—179; Halkin, I, p. 225; Delehaue, col. 670sq.; Mateos, I, p. 290; Γεδεών, σ. 255—258; Bibliotheca Sanctorum, VI, col. 243—253; Smith, II, 658—659 (sub Germanus (26)).

::сѣты герман-
нъ

За празника срв. в Савината книга мѣъ (май) ѣи епифана н германа 131620; германа в Охридския апостол 10867, а за формата особено в Банишкото евангелие памѣ ѣца ншго <...> германа епкпа константна гра 195а; в Бояна сѣты германъ⁵⁹. Гр. Ο βυλος Γερμανός.

15. Над бюстовото изображение на патриарх Герман, във втория регистър е живописана сцената *Съществуето на Св. Дух*⁶⁰. Сигниращият двуредов надпис (букви по 26 мм в прочертани редове) е поставен в горната част на полукръга, очертан от изображенията на седящите апостоли.

⁵³ Смядовски, Ст. Цит. съч., с. 26.

⁵⁴ Минчева, А. Старобългарски кирилски откъслец. С., 1978, с. 21.

⁵⁵ Вж. Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, publié par F. Cabrol et H. Leclercq. T. 8, col. 264, 268; Enciclopedia cattolica. T. 6, 690—691.

⁵⁶ Вж. Dictionnaire de la Bible publié par F. Vigouroux. Supplement. T. 2, 395—431.

⁵⁷ Дебольский. Дни богослужения православной католической восточной церкви. Т. 2. СПб., 1901, с. 296.

⁵⁸ Гълъбов, Ив. Цит. съч., с. 49.

⁵⁹ Пак там, обр. 72.

⁶⁰ За иконографията *Слизането на Св. Дух* вж. Покровский, Н. Евангелие в памятниках иконографии преимущественно византийских и русских. — Труды VIII-го археологического съезда в Москве. Т. 1. СПб., 1892, 448—453; Грабар, А. Иконографическая схема Пятидесятницы. Seminarium Kondakovianum. T. 2. Prague, 1928, 223—237 (= Грабар, А. Избранные сочинения. Т. 1. С., 1982, с. 207 сл.).

ПЕНДН-
КОСТЫ

Предаването на гръцкото съгласково съчетание -vt- с -vd- > -nd- е станало вероятно още на старобългарска почва, за което съдим от най-ранния регистриран аналогичен случай в Енинския апостол — по панд[костн]⁶¹ За8, широко е разпространено при личните имена *Андон*, *Коста(н)дин*⁶² и съвсем естествено е да е познато добре през среднобългарската епоха — например вж. в Бояна пеньднкостн⁶³, аньдон[н]е, костандннъ; в Троишкия надпис (XIII в.) прн <...> костандн[нъ асъ]н⁶⁴; във Виргинската грамота квстандннъ в х̄а б̄а върѣнь црѣ⁶⁵. Окончанието ы вм. н е резултат от изравняването на гласежа между ы и н. Гр. Ἡ πεντηκοστή.

Симетрично на надписа в полукръг са живописани 12-те апостоли — по шест от ляво и дясно, а имената им са сигнирани с по една или две букви (по 20 мм без прочертани редове). Първият вляво е Петър (надпис пє), до него — Марк (надпис мр). Имената на следващите двама са изличени, а последният долу вляво е вероятно апостол Тадей (сигнатура ⚡).

Западно от ап. Петър и съответно вдясно от централния иконографски надпис е изобразен ап. Павел (надпис па), следват Матей (надпис ма[♠]), Лука (ла) и Симон Кананит (сн). Изображенията на останалите двама са скрити от олтарната преграда.

Прави впечатление, че в групата на апостоли са поставени и двамата евангелисти Марк и Лука, които според Марк. 3: 16—19 и Лук. 5: 14—16 не са сред избраните Христови ученици, а са от лика на 70-те апостоли. Такива смесвания в същата иконография има⁶⁶, среща се дори в иконографията *Събор на 12-те апостоли*. Това не трябва да ни учудва, защото още в IX в. в Патмоския типик Марк и Лука са в числото на 12-те апостоли и следователно това има вече дълга предистория⁶⁷.

В образуваната арка от този персонаж е живописана фигура, символизираща космоса, а край нея има следния надпис (букви по 20—22 мм):

ПЛЕМЕ- Н АЗНЦН
НА

Тук не става дума само за апостоли, присъствували на събитие, както е според Деян. 2: 1—41, но и за присъстващите в Ерусалим хора ѿ всѣго ѡзыка нже подѣ небесемъ (Деян. 2:5). Характерно за надписа е запазването на коренната малка носовка ѡзыци < ѡзыкѣ за разлика от графичното смесване с ж на доста места в паметника или предаването ѝ с чиста устна гласна (срв. тук № 3 и др.).

16. На северната стена, в нейния северозападен ъгъл, във втория регистър. Там е изобразена сцената *Разпятие Христово*, като пояснителният надпис (букви по 25—28 мм в прочертани редове) распетне е разположен над рамната на кръста. За формата с чиста устна гласна (< стб. распатне, срв. в Зографското евангелие ꙗ ведоша н на распатне Мат. 27.31) вж. в Беренде в иконографията *Носене на кръста* ведѣтъ на [расп]етне⁶⁸. Гр. Ἡ σταυροσις.

В лявата страна на сцената са изобразени жените, които стоят при кръста (по Йоан. 19:25), и те са сигнирани с кратък надпис (букви по 25 мм):

МНРОН[ОСНЦА]

⁶¹ Мирчев, К., Хр. Кодов. Енински апостол. С., 1965, с. 211.

⁶² Вж. Илчев, Ст. Константин и Костадин. — Български език, 1952, № 3—4, 254—256.

⁶³ Гълъбов, Ив. Цит. съч., с. 49.

⁶⁴ Попконстантинов, К. Старобългарски ктиторовски надпис от с. Троица, Шуменски окръг. — Археология, 1980, № 4, с. 58.

⁶⁵ Иванов, Й. Български старини из Македония. С., 1931², с. 587.

⁶⁶ Например в Погановския манастир (1500) — вж. Живковић, Бр. Поганово. Цртежи фресака. Београд, 1986, с. 19.

⁶⁷ Вж. Delehaeye, col. 779.45.

⁶⁸ Бакалова, Е. Цит. съч., обр. 51.

Гр. Η Μαγδαληνή [Μαρία]. И при предаването на това име се наблюдава изравняването на гласежа на ъ и н, стб. магдаλѣнн, срв. в Асеманиевото евангелие мариа магдаλѣннн Йоан. 19: 25, но в Мариииското евангелие маρнѣ магдаλѣннн Йоан. 19: 25. Прехвърлянето на името от стара ja-основа към a-основа вероятно е станало още в ранната среднобългарска епоха.

Вдясно от Мария от Магдала е живописана третата от мироносиците с надпис:

маρ(нѣ) [...?]

Липсващите знаци не дават възможност да се установи със сигурност дали става дума за маρна носова или за маρна някаква. Окончанието -ѣ за им. пад. ед. ч. ж. р. можем да тълкуваме като преглас на а в широко е, познато още от старобългарската епоха — срв. храмъ свѣтаго владѣнѣ⁷⁰ (в надпис от X в.); нанѣ п[нса] в надпис върху глинен съд от около X в.⁷¹ Естествено е това явление да е широко застъпено през среднобългарската епоха⁷² и то е намерило отражение в стенописни надписи, вж. в Боянската църква стѣнѣ дамнѣнѣ⁷³ и мн. др.

В краката на Исус е коленичил Йосиф, тайният Исусов ученик (по Йоан. 19: 38), празнуван в Неделята на мироносиците (по ръкописни данни рядко и на 31 май, 30 и 31 юли, 2 август — Сергей, II, 1, с. 213, 232; Delehayе, col. 857. 41; Mateos, II, p. 144). Надписът е двуредов.

юсн-
ф

За празника срв. в Асеманиевото евангелие $\overline{\text{ю}} \overline{\text{с}} \overline{\text{н}} \overline{\text{ф}}$. в нѣжъ бѣнѣ памѣ $\overline{\text{т}}$ юснфѣ $\overline{\text{т}}$ же $\overline{\text{т}}$ армаѣнѣ. н магдаλѣннн н проун $\overline{\text{м}}$ аѣннѣмъ н аѣннѣ $\overline{\text{м}}$ гнѣм 11с7—11.

Над коленичлия Йосиф стои фарисеят Никодим — Христовият ученик, който участвува в погребението (по Йоан. 19: 39, празнуван в Неделята на мироносиците и 2 август — Сергей, II, 1, с. 233). Надписът (букви по 18 мм без прочертани редове) отново е еднословен.

ннкодн-
мъ

Гр. Νικόδημος.

18. Пак там, във втория регистър. Източно от *Надгробното ридание* е композирана сцена, която според евангелския разказ обхваща *Отиването на жените мироносици при гроба на Исус* (Мат. 28: 1; Марк. 16: 2—4; Лук. 24: 1—2; Йоан. 20: 1) и *Явяването на ангелите пред мироносиците* (Мат. 28: 5—7; Марк. 16: 5—7; Лук. 24: 3—8) и очевидно иконографията е свързана с Възкресението. Празният Христов гроб, който ангелът сочи (пояснителният надпис над ореола му, букви по 27 мм в прочертани редове англѣ гнѣ (лигатура ан), гр. ἄγγελος Κυρίου), е маркиран с текст в горната част на сцената, под нейната повредена част — гробъ хѣ (букви по 26 мм в един прочертан ред, за изпадането на краесловния слаб ер срв. тук № 17 юснф). Над трите мироносици, вляво от схематизирания скалист масив (т. нар. „иконные горки“), върху тъмния фон е поставен надпис (букви по 30 мм в прочертани редове): мнѣноснѣ. Тук за отбелязване е, че във формата на името им. пад. мн. ч. ж. р. по стара ja-основа липсва т. нар. „смесване“ на знаците за носови гласни след и, з, с < стб. ѣ.

Стражата, която пази според евангелския разказ Христовия гроб, е живописана между мироносиците и отворения гроб — воини с шлемове и изправени

⁷⁰ Malingoudis, Ph. Die mittelalterlichen kyrillischen Inschriften der Hämus-Halbinsel. Teil 1. Die bulgarischen Inschriften. Thessaloniki, 1979, p. 45.

⁷¹ Марков, Н., Ст. Лисицов. Нов старобългарски писмен паметник от Преслав. — *Palaeobulgarica*, 5, 1981, № 2, с. 81.

⁷² Младенов, Ст. Цит. съч., 102—103.

⁷³ Гълъбов, Ив. Цит. съч., с. 56.

копия. Тъкмо над тази група е поставен пояснителният надпис (букви по 27 мм в прочертгани редове): κωστωδνж, гр. κοιστωδνδ. Във формата на името отново в им. пад. мн. ч. ж. р. се вижда обратното спрямо предходния надпис — замяна на знаците за стари носови гласни в следвокална позиция < стб. κωστωδνж. За липсата на йотация срв. тук ωβϰεε, σνε, τωβωλ, ρασητενε и др.

На северната стена в първия регистър има живописани още пет фигури — двама ктитори, св. Никола, св. Димитър и един архангел, край които няма запазени никакви знаци.

В третия регистър на тази стена в посока от запад на изток до олтарната преграда има отделни фрагменти от иконографиите *Влизането в Ерусалим*, *Тайната вечеря* и *Молитвата в Гетсиманската градина*, отново без надписи. Те са били в горните части на сцените.

19. На южната стена, в нейния първи регистър, в югозападния ъгъл. Пояснителен надпис край последната лява женска фигура на ктиторка с модела на църквата в ръце.

εφνμнѣ
кѣтнѣ[рнца]

Възстановявам с наставка -нца, тъй както е в Боянската църква δεσνα[αε] δεσαστοκρаторнца и [κ]титорн[ца]⁷⁴, срв. и кесарнца в Хрельовия надгробен надпис от 1342 г.⁷⁵, по гр. κτητωρισσα. Опростяването на групата εφν- в еφ- в името Εφφημια е настъпило твърде рано⁷⁶ и тъкмо тази форма срещаме още в

Асеманиевото евангелие мѣа ню аѣт <...> ετѣла εφнμнѣ 150b22—23; εφнμнж в Охридския апостол⁷⁷ 76b8, кѣнμнн в Банишкото евангелие 187626; εφнμнѣ монахѣн в надпис от 1399 г. върху завесите от царските врати в Хилендар и εφнμнѣ в надпис върху покров от Раваница⁷⁸. За окончанието на името -ѣ < -на им. пад. ед. ч. ж. р. срв. № 17 и примерите там.

20. Пах там, вляво от образа на Евтимия, в ктиторската композиция. Двуредов надпис (букви по 23—25 мм) над главата на дете (под споменатия модел на църквата, държана от ктиторката).

крѣба-
нѣ

Лигатури — н и ѣ.

Името едва ли изхожда от стб. крѣпъ 'къс, набит' (с изглас ж > ѣ, както е в пограничните говори), защото не е мотивирано. Най-вероятно тук става дума за предпазното лично име със защитна функция грѣбанъ 'да бъде външно груб, некрасив', срв. *Грубан* в Дебърско⁷⁹, вж. и в приписка и писа грѣбѣцъ діакъ⁸⁰ с твърде сложното за обяснение от фонетично гледище (поради асимилация, народна етимология и др.), но инак добре документирано в паметници от среднобългарската епоха обеззвучаване на звучни съгласни както в начало на дума, тъй и в средисловие — срв. в надписи от църквата „Св. Никола“ в Калотино (XIV в.) цдр нѣтенскн < нѣдѣнскн, жена коѣ не подаетъ тѣвгъ дѣтъ < дрѣгъ, бѣтннѣ < бѣждѣннѣ⁸¹, вж. и надписа към иконографията *Благовещение* в църквата „Св. Георги“ (XVII—XVIII в.) в с. Чепърленци плаковѣстенне(!) < бѣговѣщенне. Явлението не е непознато и на ръкописните паметници — прѣкѣдннѣ < прѣкѣдѣннѣ,

⁷⁴ Гълъбов, Ив. Цит. съч., с. 34.

⁷⁵ Malingoudis, Ph. Цит. съч., с. 80.

⁷⁶ Schwyzer, E. Griechische Grammatik. I. München, 1934, p. 199; Meisterhans, K. Grammatik der attischen Inschriften. 3. Aufl. besorgt von E. Schwyzer. Berlin, 1900, p. 62.

⁷⁷ Кулбакия, С. М. Охридская рукопись апостола конца XII века. — Български старини, 3, 1917.

⁷⁸ Стојановић, Љ. Стари српски записи и натписи. Т. 1. Београд, 1902, с. 61, 62.

⁷⁹ Ковачев, Н. П. Българска ономастика. С., 1987, с. 135.

⁸⁰ Стојановић, Љ. Цит. съч., с. 86.

⁸¹ Мои приписи. Надписите не са проучени подробно и не са издадени.

кофе в м. горе в Григоровичевия паримейник (XII—XIII в.), *крьшныж* в м. гув- в Григоровичевия псалтир (XIII в.)⁸², срв. и в приписка в псалтир от 1488 г. писахъ въ дни тръкаетаго царя павъзита⁸³, в приписка от 1381 г. в Поучения на Исак Сирия писа са сѧ кнѧка⁸⁴, вж. и по говорите *кликан* в м. глиган, *пъкълче* в м. бькълче и мн. др.⁸⁵

21. Пах на южната стена, в първия регистър, вдясно от изображението на стълпник (прескачам образите в цял ръст на св. Теодор Тирон (?) и св. Теодор Стратилат, край които няма запазени надписи). Десетредов надпис (букви по 28—30 мм, последният ред 20 мм) в свитък, държан от св. Йоан Предтеча в цял ръст в ангелско изображение с крила и власеница⁸⁶.

1 | се (ръ-)
 ша пока-
 (а)нн(е)прнѧ-
 л(н)жн сж...
 5 |.....ц(р)

 ..т (или г).....
 евъ ... жн
 10 |..е. нн

Жестоко повреденият текст не дава никаква по-значителна опора за възстановяването, но ясно е, че той не обхваща не само стандартните старозаветни и евангелски текстове (напр. по Мат. 3: 2; Мат. 3: 3; Йоан. 1: 29; Лук. 3: 4 (срв. Исая 40: 3 и др.), но и химните, свързани с текстове за 29 август — деня, в който се поменува отсичането на главата на Йоан Кръстител, и които текстове възхождат вероятно към Палеологовата епоха⁸⁷. Вярно е, че пасажът на р. 3—4 до известна степен напомня на Мат. 3: 2, срв. по Банишкото евангелие поканте са. се во пригъжн са цръво нмѧе, но повреденият нататък свитък, както и необичайното начало не дават основание за категорично заключение, че именно този текст е изписан тук.

Мъчно може да се възстанови нещо и от последните два реда. Много при-
 мамливо е да се мисли за някакво отражение от Йоан. 3: 29 н]евъ[ста] жн[хъ] ж]енн
 [хъвъ], вж. пах по Банишкото евангелие нмъжн невъстъж жен[хъ]. а дръгъ женнхъвъ.
 сн во радостъ моя испълнн са и това е действително пасаж, свързан с последното
 свидетелство на Йоан Кръстител за Исус Христос преди затварянето му в тъмни-
 цата (четиво за първата събота след Пасха), но привидната близост с цитирания

⁸² Много примери у Лавров, П. Обзор звуковых и формальных особенностей болгарского языка. М., 1893, с. 85.

⁸³ Стојановић, Љ. Цит. съч., с. 112.

⁸⁴ Илариј, Арсениј. Описание славянских рукописей библиотеки Свято-Троицкой Сергиевой Лавры. Т. 1. М., 1878, с. 157.

⁸⁵ Примери у Цонев, Б. История на български език. Т. 2. С., 1934 (фототипно издание С., 1984), с. 438.

⁸⁶ Ангелският образ на Йоан Кръстител е свързан с Malachias 3. 1. Ecce ego mitto angelum meum, et praeparabit viam ante faciem meam, срв. Hic est enim de quo scriptum est: Ecce ego mitto angelum meum ante faciem tuam, qui praeparabit viam tuam ante te (Mt. 11. 10). За образа му с крила вж. Kantorowicz, E. Ivories and Litanies. — Journal of the Wartburg and Courtauld Institutes, 5, London, 1942, p. 72; Haring, H. The Winged St. John the Baptist. Two Examples in American Collections. — The Art Bulletin, 5, 1925, 35—40; Татић-Ђурић, М. Икона Јована Крилатог из Дечани. — Зборник народног музеја, 7, 1973, с. 39 сл. Така е живописан св. Йоан в Ариле (1296), в „Св. Никола Орфанос“ в Солун, в „Св. Никита“ в Чучер. Вж. Бабић, Г. О живописаном украсу олтарских преграда. — Зборник за ликовне уметности, 11, Нови Сад, 1975, 25—27.

⁸⁷ Свитък с такъв химничен текст държи Йоан Предтеча в притвора в Кремиковската църква. Абсолютно идентичен текст вж. у Lafontaine-Dosogne, J. Une icone d'Angelos et l'icônographie du St. Jean Baptiste ailé. — Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire. 48e anée, 1976, Bruxelles, 1978, p. 142; вж. и сходното в една икона (XVII в.) от Великотърновско у Косева, Д. Неизвестни икони с Йоан Кръстител от Великотърновско. — Изкуство, 1990, № 2, обр. на с. 36.

н рѣшж жндѡе
крѣвь его на насъ н на ѡдѣхъ нашихъ
Лигатури: р. 2 — н и л.

За словорѣда и лексикалните различия срв. в Зографското евангелие отъвѣштавъше вси людѣи рѣша. крѣвь его на насъ. і на ѡдѣхъ нашихъ (подобно в Маринското евангелие, Савината книга, Остромировото евангелие, Добрейшовото евангелие, в евангелието на поп Йован); в Банишкото евангелие ...кн

Д
л нѣ рѣшж. крѣвь его на насъ н на ѡдѣхъ ншихъ, обаче в Асеманиевото евангелие отъвѣштавъше вси людѣи рѣша. крѣвь его на насъ н на ѡдѣхъ нашихъ (!)⁹⁵.

За окончанието на ѡдѣхъ < -хъ мест. пад. мн. ч. ср. р. срв. тук № 6. Гр. 'Ο λαός εἶπεν. τὸ αἶμα αὐτοῦ ἕφ' ἡμᾶς καὶ ἐπὶ τὰ τέκνα ἡμῶν⁹⁶.

24. Пак там, западно от Съда на Пилат. Пояснителен двуредов надпис към сцената Носенето на кръста.

приѣденне къ кръствъ

Лигатури: н и н. Титлата над кръствъ е излишна.

Двуеровият (тук хаотичен) правопис е довел до написанието кръ- вм. стб. кръствъ. Гр. Η προσαυωή ἐπὶ σταυροῦ.

Докато Христос е сигниран само с познатото съкращение нс хс над нимба, то името на Христовия последовател (срв. Мат. 27: 32; Марк. 15: 21; Лук. 23: 26) — Симон от Кирина, понесъл кръста към лобното място, е означено с триредов надпис (букви по 26 мм):

снмонъ
кнрнинен-
скы

Лигатури: р. 2 н и ρ. Гр. Σίμων ὁ Κυρηναιός.

Предаването на застъпниците на гръцкия ипсилон по старобългарските и среднобългарските паметници е смущаващо объркано. От една страна, в старобългарските, пък и в среднобългарските ръкописи има безброй случаи на предаване на ипсилон с ижица (няма да привеждам примери — те са предимно в чуждици), но, от друга страна, както твърди Ив. Гълъбов, „примери като кюрннѣннѣннѣ Синайски евхологий 50a12 за гр. Κυρηναιός (предавано обикновено като кюрннѣннѣннѣ в Савината книга Марк. 15: 21), т. е. с ю за гр. ѡ, не дава много възможности за уточняване на старобългарското произношение (на ю — бел. м., С. С.), тъй като и произношението на ѡ в тази епоха не е съвсем ясно, срв. мнрѡ, мнра в Марийското евангелие Лук. 7: 46 вм. обикновеното мурѡ за гр. μύρον⁹⁷. Картината на предаване на ипсилон след задноезични съгласни през старобългарската епоха е пъстра. А. Селищев отбелязва, че произношението на ижицата от ѡ като и-звук е сходно с произношението на ѡ по гръцките говори в IX—X в.⁹⁸ Ще посоча например, че Αἰψυλτος в Синайския псалтир 77. 43, 79. 9, 104. 38, 135. 10 се предава с εγψлтъ, -а, в Синайския евхологий 13b22 εγψлтъ, в Клоцовия сборник 6a31 и 6b20 εγψлта, в Супрасълския сборник 367.11, 389. 20, 460.26 εγψлтъ, но εгпта в Синайския псалтир 113. 1. Редовно след гутурални ѡ се предава с ю в Енинския апостол. К. Мирчев твърди, че преходът на ѡ след задноезични съгласни в ю е характерна черта на гръцките заемки и не бива да се тълкува като чуждо влияние⁹⁹. Мъглявината по този въпрос не се изяснява и от паметниците,

⁹⁵ За лексикалното различие нѣдѣн — жндѣ вж. Славова, Т. Преславска редакция на Кирило-Методиевия старобългарски евангелски превод. — В: Кирило-Методиевски студии. Кн. 6. С., 1989, с. 59 и сл.

⁹⁶ Същият текст е изписан в сходната иконография в „Первлептос“ в Охрид. Вж. Millet, G., A. Frolow. La peinture du Moyen Age en Yougoslavie. Т. 3. Paris, 1962, pl. 8, fig. 3.

⁹⁷ Гълъбов, Ив. Старобългарски език с увод в славянското езикознание. С., 1980, с. 116.

⁹⁸ Селищев, А. Старославянский язык. Т. 1. М., 1951, с. 96.

⁹⁹ Мирчев, К. Към езиковата характеристика на Охридския апостол. — В: Климент Охридски. Сборник по случай 1050 години от смъртта му. С., 1966, с. 108.

възникнали през среднобългарската епоха. В Банишкото евангелие ѱ се предава с ѱ или ю. За Добрейшовото евангелие срв. случаите като ѱ τούτѣ 39a2, архисѣрнагоговн 45a1, тнѣскнхъ. В Кюстендилския евангелски къс има написания

като ѱ архисѣрнагога, тнѣ н въ судонѣ, но тѣрѣ н судонѣ, нпокѣтн, снкамннѣ¹⁰⁰. В Аргировия триод¹⁰¹ срещаме редовно форми като земѣ егнпетскы̄ (Бит. 50: 7), егнптѣне и пла̄ егнпетскы̄ (Бит. 50: 11), егнпѣ (Бит. 50: 14) и др. В Болонския псалтир в псалми 77. 43 и 79. 9 е изписано егнптѣ, но съответно в Атанасиевите коментари към тези псалми стоят егнптѣ и егнпетскы̄; егнптѣ 104.38, но егнпетѣ в коментарите и т. н. Въпреки всички приведени примери на колебание може да се предположи, че формата, отбелязана в надписа, изразява живото произношение.

След иконографията „Носене на кръста“ вдясно (на запад) се вижда отново(!) сцената *Измиването на ръцете*, което пък е последвано от контаминирано изображение на *Юдиното обесване* и *Качването на кръста*. И край трите извънредно интересни от иконографска гледна точка сюжети няма запазени надписи.

25. Пак на южната стена, в третия регистър. В него са разположени четири сцени (посока изток—запад): *Рождество Христово* (в олтара), *Сретение*, *Кръщение*, *Възкресението на мъртвия Лазар*. Единственият добре запазен надпис в тях е шестредовият свитък във фрагмента от *Сретението*, който без съмнение поради паралелите е държан от пророчица Ана.

сы м-
ладѣ-
нець н-
ево н зе-
ма вт-
връдн.

Освен твърде обичайното за тази късна епоха изсяняване на силния ер в младенець < младеньць трябва да отбележа и липсата на епентетично л и липсата на замяна на носовките в зема вин. пад. ед. ч. ж. р. < земляж. Същия свитък държи именно Фануиловата дъщеря Ана в иконографията *Сретение* в наоса на църквата „Св. Константин и Елена“ в Охрид¹⁰². В Дечани стои сходен текст — сын младенець (!) неѡ н земля втврѣдн¹⁰³; срв. и в Погановския манастир (1500 г.) сѣ отрочѣ неѡ н з[ема] в о[утѣрѣ]д[н]¹⁰⁴. Късните ерминии препоръчват този текст отново за пророчица Ана, и то за Сретение¹⁰⁵. За превода на ἐστέρῳσσεν срв. надписа в църквата „Св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат“ в Добърско (XVIII в.) сню бланць(!) неѡ н зен поѣръже(!)¹⁰⁶. Гр. Τοῦτο τὸ βρέφος οὐρανὸν καὶ γῆν ἐδρημοῦρησε (ἐστέρῳσσεν).

26. Пак там, в югозападния ъгъл. Под дясната ръка на Христос в иконографията *Възкресение Лазарово* с мъка се четат следните два знака:

м[а]р[...?]

Без съмнение надписът е свързан с женските фигури от композицията.

¹⁰⁰ Цонев, Б. Един среднобългарски паметник от XIII в. — Год. СУ. Ист.-филол. фак., 27, 1931, № 11, с. 17, 22, 26, 35.

¹⁰¹ Стоянов, М., Хр. Кодов. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. Т. 3. С., 1969, 93—94.

¹⁰² Вж. Суботић, Г. Свети Константин и Елена у Охриду. Београд, 1971, с. 108, № 27, срв. с. 50.

¹⁰³ Петковић, Вл. Цит. съч., с. 29.

¹⁰⁴ Прочит, направен от мен на място, срв. и у Живковић, Бр. Цит. съч., с. 16.

¹⁰⁵ Διονυσίου τοῦ ἐκ Φοῦρνά. Ἐπιγραφαὶ τῆς ζωγραφικῆς τέχνης, publ. par A. Papadopoulos — Karamous. St. Peterburg, 1909, p. 87, 274.

¹⁰⁶ Мос четене. Срв. Флорева, Е. Старата църква в Добърско. С., 1981, обр. 41.

27. На западната стена, в първия регистър. Почти изчезнал инвокационен (?) надпис, отнасящ се към двете мъжки фигури със скръстени на гърдите ръце — вероятно изображения на починали знатни персони, свързани роднински с ктиторите на църквата¹⁰⁷.

1

 о..(ε?снн)
(нмε)
 5(α).....
 (змѣр)ршн
 хъ

Лигатури: р. 3 — н и н.

Поставям под известно съмнение вокативността на надписа (възможно е той да е пояснителен), защото единствената полузапазена дума напомня финал на надгробни надписи, срв. надгробния надпис на болярката Станислава от XIV в.¹⁰⁸ <...> поменете ю въ змѣрьшнхъ¹⁰⁹.

28. Западна стена, във втория регистър. Остатък от пояснителен надпис в иконографията *Успение Богородично*. Надписът е бил двуредов, изписан от двете страни на мандорлата на Христос. Сега от него ясно се четат само два знака, тъй че възстановяването е хипотетично.

[αϰ]πε[ннε стѣл бѣн]

В групата на апостолите в лявата част на сцената са останали по-отчетливо сигнатурите само на двама от тях — ф (означаващо филипп) и в (върѣтолѣмѣн). От двете страни на Христос има по един висш свещенослужител (срв. омофорите), а десният от тях (Дионисий Ареопагит?, Йеротей?, Тимотей?) държи разтворена книга със следния текст (букви по 18 мм):

по-	+ ба-
ро-	ажε-
ун-	нн
[н]	не-

Текстът (изпървом се чете дясната колона)¹¹⁰ е началото на XVII катизма (= псалм 118.1—176) блаженн непоручнн (гр. Μακάριοι ἄσπομοι), срв. в Синайския псалтир блаженн непоручнннн къ пѣтъ; в Томичевия псалтир блаженн непоручнннн къ пѣтъ и пр. Цитатът е псалмопение за утренията в събота (вкл. и за Велика събота, вкл. и за утренията в манастирското богослужение), в която се поменуват всички умрели и се прославят всички достигнали блажения живот на небето¹¹¹, както и пение в заупокойните служби¹¹².

29. На западната стена, над входната врата. Там е изписан с черна боя на бял фон четириредовият ктиторски надпис:

1 [+ нз]воленнемъ вѣдн н свършеннемъ сннн: н спѣс[пъш](ε)ннемъ

¹⁰⁷ Тъй смята и тълкува Габелий, См. Цит. съч., 27—28.

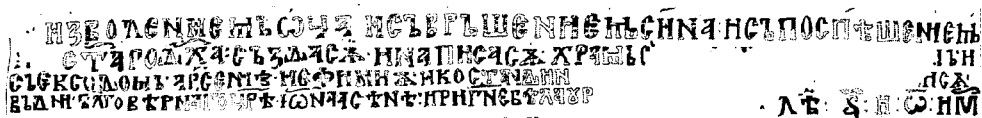
¹⁰⁸ Вж. Миятев, К. Старобългарски надгробен надпис от XIV в. — Годишник на Народния археологически музей, 5, (1926/1931), 1933, 253—255; Младенов, Ст. Бележки върху новонайдения надпис на видинската болярка Станислава. — Сп. БАН, 48, 1934, 241—261.

¹⁰⁹ Ново копие на надписа вж. у Вълков, В. Въпроси около двата среднобългарски надписа на Станислава и Станислав от с. Градец, Видински окръг. — Известия на музеите в Северозападна България, 4, 1979, с. 89, обр. 1а.

¹¹⁰ Това е свързано с небезизвестния проблем за вътрешната и външната гледна точка или, грубо казано, с тълкуването за ляво—дясно в едно изображение. Очевидно гледната точка на зографа е била отвътре на изображението. Вж. по-подробно Успенски, Б. Поэтика композиции. М., 1960, с. 181, 186—187; Шапиро, М. Художник, общество, стил. С., 1993, 223—228.

¹¹¹ Вж. Дебольский, Г. Цит. съч. Т. 2, с. 166, 316; Арранц, М. Как молились богу древние византийцы. Суточный круг богослужения по древним спискам византийского Евхология. Ленинградская Духовная Академия, 1979, с. 129, бел. 48.

¹¹² Арранц, М. Цит. съч., с. 206, 207.

Фиг. 1. Ктиторски надпис (по См. Габелич)

- 2 [прѣ](с)таго дѣха: създа сж. н напнса сж. хр(ам)ь с[..... ..]ъ н
 3 съ ексодомъ. арсеннѣ. н ефнмнж. н кос(та)н[днна.....]н сж.
 4 въ днн блговѣрн(аго ц)рѣ. ѿвна асвнѣ: н при гнѣ въ[лаоурѣ...] лѣ: с[:н:]ѿ:н м̄
 Четене на Любинкович, с. 76:
 1 нзволеннемъ ѿца н съврѣшеннемъ сна:н съ поспешеннемъ
 2 ..таго дѣха създа сж н напнса сж храмъ с ѿ. н
 3 съ ексодомъ. арсеннѣ. н ефнмнж. н кос.анд ѿ. н
 4 рѣ. ѿвна. асвнѣ: н при гнѣ въ..... лѣ: ѿ. н. ѿ. н м̄
 Четене на Габелич, с. 22:
 1 [+ нз]воленнемъ ѿца н съврѣшеннемъ сна н съ пос[пѣш]еннемъ
 2 стаго дѣха създа сж н напнса сж храмъ с[таго...]ъ н
 3 съ ексодомъ арсеннѣ н ефнмнж н костан[днн...]нж
 4 въ днн блговѣрна[го ц]рѣ ѿвна асвнѣ н при г(оспо)д(н)нѣ въ[лаоур.....] лѣт(ѡ) с[н]ѿ н м̄

Лигатури: р. 1 — м и ѿ в съврѣшеннемъ и съпоспешеннемъ, н и н в съпоспешеннемъ и арсеннѣ, а и н в костанднна; р. 4 — н и н в днн, н и п в н при.

Р. 1. *нзволеннемъ ѿца и т. н. — типична разгърната фраза за ктиторски надпис с различни модификации¹¹³. Във византийската епиграфика тази формула е неизвестна¹¹⁴.

ѿца — изписано без титла < ѡтца с опростяване на групата -тѣ- след изпадането на слабия ер, както в Боянското евангелие (XII—XIII в.) срещаме кроцн им. пад. м. р. мн. ч. от крогъкъ, тъй както гласи и днешната форма деца, срв. децам дат. пад. мн. ч. във влахо-българска грамота пряко дѣтца (вж. дѣтца в Иван Александровия сборник от 1348 г.)¹¹⁵ < дѣтца, дѣтце¹¹⁶.

Сна < сына е резултат от фонетичното изравняване на [н] и [ъ] през средно-българската епоха в някои позиции.

Р. 2. [прѣ](с)таго дѣха — за възстановяването срв. надписа от манастира „Св. Андрей“ на р. Треска, Скопско (1389 г.) нзволеннемъ бога отца <...> н съврѣшеннемъ всепресветаго дѣха <...>¹¹⁷.

Хр(ам)ь с[.....] — в повредения участък могат да се сместят около 15—18 знака. В началото е възможно възстановяването хр(ам)ь с[ън или съ], срв. в Търновската колона на Иван Асен II в неже лѣт писаше са храмъ съ¹¹⁸. Вероятно след това е следвало името на патрона на храма, може би храмъ съ стаго ннколы, срв. създа

¹¹³ По-подробно вж. Смядовски, Ст. Българска кирилска епиграфика IX—XV в. С., 1993, 69—70.

¹¹⁴ Боровић, В. Утјецај и одношај између старих грчких и српских записа и надписа. — Глас Српске Краљевске Академије, 84, 1910, с. 13, вж. обаче обратния ѝ превод от старосръбски на гръцки в грамотата на деспот Стефан Лазаревич за манастира „Ватопед“ от 2 юли 1417г.: Εδδοκίη του Πατρός, θελήσати του Υίου και σωτηρευεια του Αγίου Πνεύματος (Соловјев, А., В. Мошин. Гръке повеље српских владара. Београд, 1936, с. 300).

¹¹⁵ Куев, К. Иван Александровият сборник от 1348 г. С., 1981, с. 261.

¹¹⁶ Подробно у Мирчев, К. За Хронологията на някои фонетични диалектизми в българския език. — Български език, 20, 1970, № 2—3, 147—152.

¹¹⁷ Стојановић, Љ. Цит. съч., с. 53.

¹¹⁸ Попов, А. Средновековни надписи, монограми, букви и знаци от Търновската „Велика лавра“. — В: Царевград Търнов. Т. 4. С., 1984, с. 68, обр. 5.

се снн божствѣнн храмъ свѣтаго вѣанкаго вѣца ннколы <...>¹¹⁹, но едва ли храмъ сѣтаго ннколы, както възстановява Р. Любинкович¹²⁰. Обратното — той е прав, че преди н съ ексодомъ на р. 4 може да стои съ твѣдомъ¹²¹, но на мястото на това съществително според многобройните варианти на тази формула може да е било изписано

поданнемъ, срв. съ твѣдомъ ꙗ поданнемъ раба бѣна ꙗа^н в надписа на Йоан Оливер от 1341 г. в Лесновския манастир¹²² или пък подвнгомъ, срв. подвнгомъ н трѣдомъ господже дѣннцѣ¹²³, откъпомъ¹²⁴ и др.

Р. 3. арсеннѣ — род. пад. ед. ч. м. р. от арсеннн, -ѣ, получено вероятно от преглас на а.

Р. 3. ефнннѣ — род. пад. ед. ч. ж. р. в м. ефнннѣ със смесване на носовките в следвокална позиция и опростяване на групата -ѣф- (вж. тук № 19, срв. още смесването на носовките в създа сж н напнса сж — вж. в Земенския ктиторския надпис (XIV в.) нпнса сж сн храмъ)¹²⁵.

Р. 3. Възстановяването след кс(та)н[....] може да бъде само кс(та)н[днна...] род. пад. ед. ч. м. р., а не кстанннѣ, както предлага Любинкович¹²⁶.

Р. 3. [....]н сж. Тук има известни трудности при възстановяването. Поначало цялата формулировка на надписа е трафаретна. Текстът показва, че с волята на Отца, изпълнението на Сина и със съдействието на Светия Дух е създаден и изписан светият храм, след която сакрална формула, изтъкваща небесната воля, следват имената на тези, с чиито вероятни разноски е построен храмът, т. е. налице е типичната средновековна опозиция 'небесно—земно'. Затова предполагам, че е възможно възстановяването [свърш]н сж, а не сѣ пнсж, както сочи Любинкович¹²⁷, т. е. 'направи се, сътвори се' (синоним на създа сж), именно за да може да бъде контролирана позицията 'небесна воля — земна помощ' — за синонимите срв. създа се сн свѣтаын н вѣ[ст]ны храмъ вѣанкаго вѣнводе вѣшннхъ снлѣ архнстратнга мнхѣла. създа се н свършн се вѣ днн стѣфана крала съ твѣдомъ н поданнемъ и т. н.¹²⁸, срв. и приписката в псалтир от 1346 г., където дори няма търсена синонимия: нзволеннемъ божннемъ н вѣпльщеннемъ свѣтаго дѣуха н рожденнемъ сына, снн Фальтнрѣ напнса се помощню божнею н прѣвѣстыне нго матере вѣ лѣто с.в.н.д. кнѣднкѣтѣ г. съ потыщаннемъ прнаежннммъ н всесрѣдѣннммъ наже в оуставѣ божствѣннхъ пнсаннн, напнса сн Фальтнрѣ вранко маадѣннвннкѣ вѣ днн <...> крала стѣфана <...>¹²⁹.

Р. 4. Бѣговѣрн(аго) цѣрѣ < бѣговѣрнѣ царѣ = πτοδς βασιλεύς, срв. надписа (дн. изчезнал) на западната фасада на гробищната църква край с. Беренде юванъ асѣнѣ вѣ хѣ бл. бѣговѣрнѣ цѣрѣ. н самодѣржець (всѣмъ) бѣлга(ромъ н гъркомъ)¹³⁰ и ктиторския надпис в скалната църква при с. Рояк, Провадийско + прн багрѣ(о)жд(е)нѣмъ:н бл(а)г(о)в(ѣрн)ѣм <...> ц(а)рн мнхѣн[лѣ...]¹³¹ и др. Ив. Добрев твърди, че в приписките

¹¹⁹ Стојановић, Љ. Цит. съч., књ. 1, с. 29. № 66.

¹²⁰ Любинкович, Р. Цит. съч., обр. 1.

¹²¹ Пак там, обр. 1.

¹²² Томовић, Г. Морфологија ћириличких натписа на Балкану. Историјски институт. Посебна издања. Књ. 16. Београд, 1974, № 37а; Иванов, Й. Български старини из Македонија. С., 1931², с. 157.

¹²³ Стојановић, Љ. Цит. съч., с. 29, № 66.

¹²⁴ Томовић, Г. Цит. съч., № 63, 112 и мн. др.

¹²⁵ Смядовски, Ст. Ктиторският надпис на деспот Деян (?) от Земенския манастир и датирването на стенописите. — Български език, 1991, № 2, с. 110.

¹²⁶ Любинкович, Р. Цит. съч., обр. 1.

¹²⁷ Пак там, с. 76. Формата пнсж — аорист 3 л. ед. ч., въпреки че е невъзможна според нормите на старобългарската граматика, може да се получи, когато ж изразява неударено а. Такива появя, нередки в ръкописите, са съвсем спорадични в епиграфиката. Сходен случай има в Земенската църква в свитъка на неидентифициран пророк с текст по Йона 2: 7 н да нздѣт нзѣ нстѣннѣ жнвѣт.

¹²⁸ Стојановић, Љ. Цит. съч., 1, с. 30, № 71.

¹²⁹ Пак там, 33—34, № 84.

¹³⁰ Иванов, Й. Старински църкви в Югозападна България. — Известия на българското историческо дружество, 3, 1912, № 1, с. 54; Бакалова, Е. Цит. съч., с. 117.

¹³¹ Маргос, А. Средновековните български надписи при с. Рояк, Провадийско. — Български език, 1976, № 4, с. 299.

към ръкописните паметници съпитетът *благоверен* се употребява, когато книгата не е преписвана по царска поръчка¹³², и привежда примери за това. Очевидно същото положение е валидно и за надписите — от съдържанието на ктиторския надпис става ясно, че Станиченската църква не е строена по царска заръка. Такава е и схемата на композиране на Боянския ктиторски надпис. Живописана по заръка на местен феодал — севастократор Калоян, изрично след изброяването на родствениите му връзки с династиите в пълно съзвучие с приписковата традиция се излага (вън от датата) хронологоло-лимесен ориентир: *написа же са при ц <а> рство българскоє при благовернѣмъ н б <о> гоуствнѣмъ н х <ръ> стоауенѣмъ ц <а> рн костанъдннѣ асѣнн*¹³³. Приблизително такава е слобката на ктиторския надпис от с. Троица, Шуменско (от 1263/1264 г. — т. е. почти съвременник на Боянския надпис), за църква, строена със съдействието на преславския митрополит Сава. Веднага след споменаването на това име се указва, че храмът е създаден *при блговерн[ъмъ] н христолоуиѣмъ црн костандн[нѣ] и т. н.*¹³⁴

Р. 4. *лѣна асѣнѣ* — цар Иван Александър (1331—1371)¹³⁵. Гне мест. пад. ед.

ч. от господннѣ 'dominus' вм. гнѣ поради стесняването на ятовата гласна към *e* в западните говори.

Бъ[лаур...]. Според П. Ников името *Белаур* е тюркско и той го етимологизува така: *Бела* като унгарско собствено име + *ур* = 'господар'¹³⁶. Ю. Трифонов счита името за румънско със значение 'змея'¹³⁷. Според Б. Симеонов то съответствува на тракийското име *Белаур/-ос*, и то е субстрат = 'белият хълм'¹³⁸. Личното име според изискванията на предлога трябва да бъде в мест. пад. ед. ч. и възстановяването би могло да бъде освен *бѣлаурѣ*, но и *бѣлаурн* с оглед както на старата склонитбена основа на името (вероятно **бѣлаурѣ*), тъй и на междуосновното влияние на съществителните имена през среднобългарския период. Това е първото домашно свидетелство за видинския господар. Най-ранното споменаване на Белаур е в увода на Душановия Законник, където се описва, че през месец юни *swan* възднже на насъ. *ѣ. царевъ <...> мнхана н брата его бѣлаура н александра цара българомъ*¹³⁹. Едва ли е права См. Габелич, като твърди, че името *Белаур* „оставило је трага у називу оближне планине Белаве“¹⁴⁰. Напротив — името няма нищо общо с брата на Михаил Шишман. Местното име *Белава* е композирано от *бѣла* + *ава*¹⁴¹, срв. сходното име *Белавѣтъ* < бел/бял < бѣл + *ава* в Луковитско¹⁴². Именно обаче личното име *Белаур* може би е запазено един-единствен път (за сега!) в местното име *Белѣвор* = *Белѣур* в Луковитско край с. Дерманци¹⁴³.

¹³² Добрев, Ив. Палеографски бележки върху царското титулуване и някои царски отличия през епохата на Второто българско царство. — Старобългарска литература, 6, 1980, с. 71.

¹³³ Гълъбов, Ив. Цит. съч., с. 25.

¹³⁴ Пълният текст у Попконстантинов, К. Старобългарски ктиторски надпис от с. Троица, Шуменски окръг. — Археология, 1980, № 4, с. 58. За титулуването вж. още Бакалов, Г. Средновековният български владетел. Титулатура и инсигнии. С., 1985, с. 171 и сл.

¹³⁵ Габелич, См. Цит. съч., с. 22; Божилов, Ив. Фамилията на Асеневци. Генеалогия и просопография. С., 1985, с. 149 сл.

¹³⁶ Ников, П. История на Видинското княжество до 1323 г. — ГСУ ИФФ, XVIII, 8, С., 1922, с. 43.

¹³⁷ Трифонов, Ю. Иван Александър и България след Велбъждката битка. — Сп. БАН, 43, 1930, с. 87.

¹³⁸ Без автор. За произхода на географските имена в Ловешки окръг. Ловеч, 1986, с. 36.

¹³⁹ Новаковић, Ст. Законик цара Стефана Душана. Београд, 1898, с. 3.

¹⁴⁰ Габелич, См. Цит. съч., с. 23.

¹⁴¹ *-ава* е топонимичен суфикс. Вж. Дуриданов, Ив. За някои редки словообразователни типове в българската топонимия с упоредици от другите славянски езици. — В: Славистичен сборник. Т. I. С., 1958, с. 247.

¹⁴² Иванова, Н. Местните имена в Луковитско (дисертация, машинопис). С., 1992, с. 247.

¹⁴³ Иванова, Н. Местните имена в Луковитско. Автореферат на дисертация. Велико Търново, 1992, с. 14.

ⲥ [:н] ⲱ ⲙ = 6840 = 1331/1332 г. Сравнително необичаен изглед има знакът за *ста* с чертица за хилядните в десния край, а не в левия, както е обичайно. Така численият знак се среща в Кожелския надпис (1239 г.)¹⁴⁴, в надгробния надпис на Вратко Чихорич¹⁴⁵, в ктиторския надпис (1440 г.) на Елена Срацимирович, дъщеря на княз Лазар¹⁴⁶.

Трите времеви отправни точки — датата в края на ктиторския надпис, споменаването на името на Иван Александър и на брата на Михаил III Шишман — Белаур, ни позволяват много точно да определим хронологическите граници на съзидането на църквата „Св. Никола“ и на зографията ѝ. *Terminus ad quem* на интронизацията на ловешкия деспот Иван Александър след преврата, довел до свалянето от власт на Иван Стефан, с оглед датата в ктиторския надпис е 1 септември 1331 г.¹⁴⁷ Знае се обаче, че един от противниците на дворцовия преврат през 1331 г. и вероятен претендент за престола — Белаур, осигурил си подкрепата на просръбски настроени висши слоеве, организира сериозна съпротива, която обхваща обширна област не само около Видин (Белауровите владения), но и по запад. Походът на Иван Александър на северозапад към тези земи ликвидира размириците и преписвачът на Софийския песнивец (№ 2 от библиотеката на БАН) горделиво стихоплетствува в Послесловието към ръкописа: н градови

прѣвѣтъ <...> таже кѡпѣнъ бѣднѣнъ н вѣсе подѣрванѣнѣ. даже н до морѣвѣ (вероятно става дума за Южна, Българска Моравя, близо до Пирот)¹⁴⁸.

Предполагамото и действително твърде разтегливо във времето начало на Белауровия бунт срещу Иван Александър, за който стана дума по-горе, се отнася обикновено към пролетта на 1332 г.¹⁴⁹ Следователно пролетта, може би късната пролет на 1332 г., когато Белаур окончателно загубва земите си, е *terminus post quem* за зографисването на църквата и създаването на ктиторския надпис.

Като по правило дворцовото достойнство на Белаур отново е забулено в мъгла. Споменаването на **господнѣ* изтъква единствено, че той е *господар* на областта, и нищо повече. Умозрително можем да предположим, че *господнѣ* е тждествено на деспотска титла, тъй както във византийските извори с *δεσπότης* се бележи господарят на някои земи и области¹⁵⁰. Как тогава Белаур би могъл да получи тази титла? Ясно е, че той е могъл да получи деспотското достойнство по всичките правила за придобиване на този най-висок дворцов сан като брат на Михаил III Шишман¹⁵¹ и при тази кръвна връзка това е много по-вероятно, отколкото получаването на деспотството на самия Михаил Шишман, приел званието си от своя братовчед цар Теодор Светослав¹⁵². Естествено това е хипотеза без документална основа, която силно намалява доказателствената сила.

Езикът на надписите накратко можем да характеризираме като типично среднобългарски, в който си дават среща отгласи от няколко правописни направления, а може би и диалектни общности. По отношение на наследството на ста-

¹⁴⁴ Томовић, Г. Цит. съч., № 16.

¹⁴⁵ Пак там, № 43; Ивановић, М. Тирилски епиграфски споменици из Србије, Црне горе и Македоније (одливи). Народни музеј, Београд, 1984, с. 18 и обр. 15.

¹⁴⁶ Томовић, Г. Цит. съч., с. 113, № 112.

¹⁴⁷ Най-общо възцаряването на Иван Александър се датира твърде широко — през пролетта на 1331 г. (Ангелов, Д. Из средновековното ни минало. Държава, народност, култура. С., 1990, с. 398) и между 8 септември 1331 г. и пролетта на 1332 г. (вж. Византийски извори за историју народа Југославије. Т. 6. Београд, 1986, с. 214, 348; Габелић, См. Цит. съч., с. 23). Ив. Божилов (Цит. съч.) съвсем разумно не отбелязва предполагаемата дата.

¹⁴⁸ Вж. Кодов, Хр. Опис на славянските ръкописи в библиотеката на Българската академия на науките. С., 1969, с. 14.

¹⁴⁹ Вж. Андреев, Й. Българските ханове и царе VII—XIV в. С., 1988, с. 194. Д. Ангелов отнася бунта към лятото на 1332 г. (вж. Ангелов, Д. Цит. съч., с. 403).

¹⁵⁰ Ферјанчић, Б. Деспоти у Византији и јужнословенским земљама. Београд, 1960, с. 8.

¹⁵¹ Псевдо-Кодин пише, че това звание се дава на царевите синове, братя и зетьове. Пак там, 9—

10.

¹⁵² Божилов, Ив. Цит. съч., с. 120.

рите ерове сякаш има някакво деление, като в абсидата преобладава едноеров (безюсов) ъ-правопис и хаотичен двуеров (юсов) в останалата част на олтаря и в кораба. Естествено е честото изпускане на слабите ерове в предлози, корени и наставки, както и вокализация на силен ер в наставки, но това са примери, валидни за огромна част от българското езиково землище.

Твърде сложен е въпросът и за употребата на знаците за старите носови гласни. От една страна, имаме честото им предаване с чисти гласни (в свитъците в абсидата), което може да се дължи на влиянието на западнобългарската безюсова редакция. От друга, се срещат смесвания на носовки след съскава и шушкава съгласна, вкл. и аористното окончание -шж вм. -шж, а и в следвокално положение — всичко това типично за доволно количество среднобългарски ръкописи. За изравняването на гласежа на старите носовки към еров звук евентуално трябва да съдим от формата сатникъ, съответно написанието поѣрганне изяснява, че ж и ѡ са служели между другото и като знаци за отбелязване на еров вокал, поне в някои случаи. Зографският прицел за точна употреба на съответните знаци за носовки на етимологично място (напр. в ѡддѣхъ) едва ли говори за архаична ерминия, а за случайно попадение при колебание. Някои употреби обаче на тези знаци могат и да се третираат като следи от рашкия правопис — напр. ѡдн, и то вкупом с последователната липса на йотация.

Твърде разнообразна е употребата на знака за ятова гласна. Той се пише и на етимологично място, но понякога замяната му с є говори за стесняване на звука, белязан с ѣ. Много последователно сякаш е прокарано това явление, което наричаме преглас на а в широко е след йота и във форми след мска съгласна, по-точно във форми за род. пад. ед. ч. на имена от стара јо-основа.

Като цяло Станиченският надписен ансамбъл прави ярко впечатление на конгломерат от текстове, в който няма ясно прокарани фонетични тенденции, които да потвърдят или отхвърлят хипотезата за причисляването му към определена говорна територия или диалект, чийто носител да е бил зографът (или зографите)¹⁵³, нанесъл надписите. Тази пъстрота, напр. в употребата на ж и ѡ, не е рядко явление — в олтаря на Погановската църква свитъците на църковните отци също изненадват с едновременното изписване на юсови и безюсови текстове. Някои обаче третирания на носовките, някои употреби на ѣ, както и еднократната поява (наистина крайно недостатъчна за никакви заключения!) на жѡ без епентетично л ми се ще да трактувам като отгласи от диалект, който с риск може да се отнесе към македонските говори. Това е оправдано от една твърде важна гледна точка. Внимателният иконографски и стилев анализ на станиченската църква „Св. Никола“, направен от См. Габелич, показва голямо сходство¹⁵⁴ с една друга църква — гробищната църква „Св. Петър“ край с. Беренде, за която Е. Бакалова смята, че живописно е типологично близка с ред църкви, свързани с дейността на малки художествени ателиета в Охрид, а и в Призрен¹⁵⁵.

От друга страна, точната датировка на Станиченската църква, респ. близостта ѝ с тази от Беренде, недатирана пряко с ктиторски надпис, доказва, че предложената на времето от Е. Бакалова датировка на „Св. Петър“, а именно XIV в., е реалистична и по-късните дискусии са били напразни¹⁵⁶.

¹⁵³ Трудно може да се каже категорично колко ръце са писали надписите. Прави впечатление обаче, че текстовете в абсидата (може би писани от един-единствен човек) се отклоняват от тези в олтаря и наоса. Въпреки разликите в някои стилизационни похвати при украсата на буквите (напр. съединителния диагонал на н) мога с известна увереност да твърдя, че надписите в кораба са изпълнени от една и съща ръка. Също така не мога да кажа нищо категорично за характеристиките на начертанията на буквите, докато все още няма сводни таблици поне за представителните среднобългарски стенописни надписи. Едно обаче е характерно за начертанието на ѡ навсякъде в църквата — клинчетата на знака не са под хоризонталната свързваща линия, а са над нея с върховете нагоре. По този начин начертанието е познато от свитъците в Раваница, писани от втората ръка. Вж. Ђорђевић, Ив. Натписи на свещица и книгама у Раваничком зидном сликарству, № 34, 38.

¹⁵⁴ Вж. Габелич, См. Цит. съч., с. 35, бел. 81.

¹⁵⁵ Бакалова, Е. Цит. съч., с. 98.

¹⁵⁶ Вж. напр. Марди-Бабикова, В. Към въпроса за датировката на църквата край с. Беренде. — Векове, 1981, № 3, 72—80.

СЪКРАЩЕНИЯ

- Bibliotheca Sanctorum — Bibliotheca Sanctorum. T. I ff Istituto Giovanni XXIII nella Pontificio Iniversita Lateranense.
- Delehayе — Delehayе, H. Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae e codice Symondiano nunc Berolinensi. Propylaeum ad Acta Sanctorum. Novembris, Bruxellis, 1902 (reimpression anastatique 1985).
- Halkin — Halkin, Fr. Bibliotheca hagiographica graeca. 3-me ed. Subsidia hagiographica, No 8a. T. 1—3. Bruxelles, 1957 (reimpression anastatique 1986).
- Mateos — Mateos, J. *Le Typicon de la Grande Eglise. Ms. Sainte-Crois No 40, Xe siècle. T. 1. Le cycle des douze mois.* — *Orientalia Christiana Analecta*, 165, Roma, 1962; T. 2. *Le cycle des fêtes mobiles.* — *Orientalia Christiana Analecta*, 166, Roma, 1963.
- Сергий — архиеп. Сергий. *Полный месяцеслов Востока. Изд. 2. Т. 1. Восточная агиология. Владимир, 1901; Т. 2. Святой Восток. Ч. 1. Месяцеслов. Ч. 2. Заметки. Владимир, 1901.*
- Smith — *A Dictionary of Christian Biography, Literature, Sects, and Doctrines.* Ed. by W. Smith and Henry Wace. Vol. 1—4. London, 1887.

Stefan Smjadovski (Sofia, Bulgaria)

THE INSCRIPTIONS TO THE FRESCOES AT THE CHURCH "ST. NICHOLAS" NEAR STANICHENE (1331—1332)

(Summary)

"St. Nicholas" near the village of Stanichene is a small one-nave cemetery church some 10 km away from Pirot. From the donor's inscription (where the year 1331-1332 is read) it becomes clear that the church was built during the reign of Ivan Alexander (in this inscription called Asen — his dynastic name) and Belaur (Mihail III Shishman's brother). Two research papers have been devoted to the church so far — those of R. Ljubincović and S. Gabelić. In both the iconography has been comprehensively investigated.

This study represents a full corpus of all the fresco inscriptions in the church. Each of them is analysed from a linguistic and textual point of view. Some parallels are quoted from other fresco inscriptions, as well as from some Old-Bulgarian manuscripts. Also the Greek equivalents of some of the inscriptions are given, found either in frescoes or in iconographic manuals. All the saints depicted on the frescoes have been identified and their feast days pointed out.